

Оксана Кравченко,
кандидат педагогічних наук, доцент кафедри соціальної педагогіки,
соціальної роботи та історії педагогіки Уманського державного педагогічного
університету імені Павла Тичини
тел.. моб **0984216444**

ПРОЛЕТКУЛЬТ У СИСТЕМІ ПРОЛЕТАРСЬКИХ ЛІТЕРАТУРНО- ПРОСВІТНИЦЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ 20-Х РР. ХХ СТ.

Двадцять років ХХ ст. є найбільш напруженими і неоднозначними в історії літературно-просвітницьких організацій в Україні через посилені ідейні пошуки, боротьбу ідеологічних положень того чи іншого угруповання. У цей час творилася нова література, нова естетика, яка отримала назву «соціалістичний реалізм». Її поява у загальній літературній канві вмотивовано і закономірно введена з огляду на культурні перетворення другої половини ХІХ – початку ХХ століття. В цілому література є складовою культури, у якій відображаються усі соціально-політичні та духовні процеси, що притаманні суспільству у той чи інший історичний період. Дослідження історії літературно-мистецьких організацій дає змогу більш глибоко пізнати історичні реалії.

Водночас цей період є складним і суперечливим, що є закономірним у період суспільних перетворень. З цього приводу О. Білецький писав: «Україна кипіла, як величезний казан на безперестанному шаленому вогні, і в цьому казані виварювалися думки й почуття, наново перетворювалися світогляди, дивно змінювалися люди. Тому то літературні явища цієї доби становлять надзвичайно строкату картину» [2, с. 21-22].

Цікава характеристика надана у виданні «Десять років української літератури (1917-1927)» (1928): «Українська література цього періоду являє собою надзвичайне явище. Це стихійний рух від землі, від верстату до письменницької творчості. Чогось подібного до такого масового явища наша література ще не знала» [13].

Зміцнення позицій пролетаріату як соціального класу і одного з головних учасників революційних перетворень у країні привело до появи нового літературного ешелону – пролетарських письменників і утворення їх об'єднань,

зокрема літературних груп «Всеукраїнська федерація пролетарських письменників і митців», «Цех каменярів» (Харків, 1918). Саме на думку Г. Романенко логічним продовженням цього процесу стане виникнення розгалуженої, масової і амбітної організації – Пролеткульту, що претендуватиме на панівну роль у культурному розвої суспільства [16, с. 63].

На чолі новостворених українських пролеткультівців стояв В. Еллан-Блакитний, який є автором праці «Пролеткульт» у якій обґрунтував завдання цієї організації: «...побудова власне пролетарської культури, її організація з розпорошених елементів шляхом дослідів, експериментів, шляхом студіювання, виховання кадрів творців нового» [9, с. 84].

До представників пролетарської літератури, які входили до складу Пролеткульту, належали, крім вищезгаданих: І. Кулик, В. Коряк, Г. Коцюба, В. Поліщук, М. Любченко, Є. Григоров, Г. Михайліченко, Пилипенко, В. Чумак, М. Хвильовий, М. Йогансен, С. Касянюк, Я. Савченко, В. Сосюра та ін.

Бурхливий розвиток пролетарської літератури потребував створення єдиної письменницької організації. Пролеткульт, який зібрав навколо себе найбільш багаточисельні сили пролетарських письменників, орієнтувався головним чином на самодіяльний культурний рух робітників. Водночас, державна влада і партія підтримували ідею об'єднання усіх сил для літературної творчості. Починає свою діяльність – організаційну та видавничу – Всеукраїнський літературний комітет (Всеукрлітком), куди входили В. Коряк, Г. Петников, М. Доленго та ін., а в грудні 1919 р. був створений Літературний відділ Наркомпросу, який повинен був надавати підтримку літературним силам, групам, організаціям, при яких велась літературна робота з масами.

У цей час робляться численні спроби створити організацію пролетарських письменників України.

В цілому, 1922 р. в Україні було три центри організаційного об'єднання пролетарських літературних сил. Перший – Пролеткульт, що орієнтувався на створення єдиного пролетарського мистецтва; другий – Федерація пролетарських письменників, яка охоплювала широкі кола робітництва і

напівпролетарські трудящі маси; третій – «Плуг» - спілка селянських письменників, що становила осередок селянської творчості [5, с. 51].

Так, у березні 1922 р. в харківському журналі «Арена» з'являється декларація Всеукраїнської федерації пролетарських письменників і митців – об'єднання, що виникло у значній мірі на базі ідеологічних принципів Пролеткульту. «Федерація пролетарських письменників уявляє собі Пролеткульт, як горно, що вковує ідеологію індустріального робітництва», – писалося в декларації, очолив Федерацію М. Хвильовий [1, с. 20].

Про активне життя пролеткультівських організацій того періоду свідчать спогади очевидців: «Хто у Харкові зараз зустріне в літературних колах на вартах літературного Парнасу такі імена як Волосевича, П. Рижова, Стрельнікову, П. Андрієвського, Кісіна, Скварчевського, Безпалого та ні. А тоді ж вони як пролеткультівці задавали тон молодій пролетарській літературі, влаштовували вечірки. З якою святістю і пошаною на літературних вечірках слухали хоч би ж того Волосевича (листопад 22 року) та ін...» [3, с. 4-6].

До історії діяльності літературних студій Пролеткульту цікавою є замітка у харківському журналі «Зори грядущего», де висвітлено студійну роботу робочого клубу «Комуніст» пролетарських письменників і поетів: «Робітники, напівробітники, в іноді і опролетаризовані інтелігенти читають свої твори. Відшліфовують свої роботи в перестрілці критики і таким чином отримують підтримку колективу» [12].

Важливою характеристикою творчості робітників була її соціалістична тенденційність, тобто прагнення в першу чергу донести певну думку, ідею, привернути увагу до соціальних проблем. Така риса була зумовлена тим, що робітники літератури і мистецтва, всю культуру вони розуміли як справу, яка повністю слугує меті будівництв комунізму. Заслуга пролеткультівських організацій полягала в тому, що вони першими серед багаточисельних груп, об'єднань 20-рр. ХХ ст. поставили питання про соціалістичну ідеологію як основу радянської літератури і мистецтва [15, с. 44].

Пролеткультівці пропагували ідеї історичного месіанства пролетаріату як окремого класу, що організовує нове життя, а, отже, нове мистецтво і

літературу, зокрема. На відмінну від «Федерації пролетарських письменників», яка охоплювала усіх робітників по Україні, Пролеткульт організував свої організації тільки в індустріальних осередках, серед індустріального пролетаріату.

Але однією із важливих аспектів до діяльності пролеткультівських організацій – це неврахування національного аспекту як то відмежовування від української мови, неврахування культури селянства, що є історично вмотивованою на території українських землях. Така тенденційність, замкнутість не знаходила прихильників серед українських письменників. Про це свідчать спогади сучасників: «А вся ж ця пролеткультівська «установочка» одкидала тільки одну «дрібничку» - українську мову, як «мову сільської дрібної буржуазії»... Задушлива атмосфера для українських письменників у одірваному від живих потреб і навіть од мови, оранжерейному пролеткульті та наявність молодих початківців, що пробували писати українською мовою і боялися поткнутися, боючись лайки і русотянсько-міщанського «изобличення» в націоналізмі» [3, 4-6].

Це стало передумовою розриву Пролеткульту із більшістю українських письменників. На з'їзді цієї організації стався резонансний конфлікт. Українські письменники в президії «Пролеткульту» були обурені негативним та зверхнім ставленням деяких чиновників й пролеткультівських лідерів до української мови. Після того, як З. Невський відмовився вести засідання українською мовою, представники українських письменницьких кіл залишили залу засідань. Серед них були С. Пилипенко і В. Блакитний. У 1922 р. Пролеткульт втратив усі шанси претендувати на керівне місце в українській літературі [4, с. 65].

У 20-х рр. активізувалася боротьба літературних течій, що сприяло виникненню великої кількості угруповань, організацій, водночас недовгочасних, без чітких ідеологічних і естетичних програм. Це було закономірне явище в процесі становлення нової літератури, різниця була лише у мотивах виникнення груп. Цей процес охарактеризував М. Тихонов: «Вся ця подібність літературної Січі видавало свої маніфести, звернення, накази, злбно

лила бруд на противників, шумно танцювала на тілах переможних суперників» [17, с. 318].

Так, у зв'язку з боротьбою внутрішніх сил українського Пролеткульту із 1923 р. її залишають провідні основоположники, відтак центральним осередком творення бажаної владі «пролетарської літератури» стала спілка пролетарських письменників України «Гарт» на чолі з В. Блакитним. Саме «Гарт» зайняв серед інших організацій позицію провідної сили у сфері створення пролетарської літератури. Ця організація діяла протягом 1923–1925 рр., її представниками були: К. Гордієнко, І. Дніпровський, О. Довженко, О. Досвітній, В. Коряк, Г. Коцюба, П. Лісовий, В. Поліщук, Ю. Смолич, В. Сосюра, П. Тичина та ін. Основне завдання діяльності цієї організації – реалізація завдань культурної революції і створення нових художніх цінностей на марксистських засадах, а також перейнятих активним пролетарським світоглядом.

Фактично, маючи принципово не відмінні від пролеткультівських завдання, «Гарт» лише діяв звичнішим шляхом творчої праці письменників, що вже самовизначилися як «пролетарські», і шляхом виховання та залучення в літературний процес нових творчих кадрів із робітничих мас. Оскільки ж українська інтелігенція за своїм соціальним корінням була на той час переважно селянська чи напівселянська, то цілком логічно головними проблемами часу на шляху творення української «пролетарської літератури» стали: з одного боку – українізація робітничого класу та взагалі населення більших міст і промислових центрів України; а з іншого – консолідація всіх культурно-творчих сил української інтелігенції взагалі навколо творення такої нової української літератури, яка б могла б стати могутнім чинником впливу української культури на робітничі та взагалі міські маси, перемагаючи в цьому російську літературу [6, с. 74-76].

В цілому творення української пролетарської культури і літератури загалом відбувалося за принципом поділу по суспільних верствах, що відобразилося і на зосередженні сил громадських діячів у трьох основних організаціях, що виникли внаслідок ідеологічної та організаційної кризи Пролеткульту: «Гарт» (пролетарська), «Плуг» (селянська), «Аспанфут» - згодом

АСКК (інтелігенська). Серед цих трьох груп найбільш плідної праці здійснювали перші дві. Відносини яких були непростими і характеризувалися: паралельним змістом роботи, співпрацею, спільною боротьбою «проти зовнішнього ворога» [10].

У план роботи Всеукраїнського Пролеткульту входило також встановлення зв'язків і співпраця з ВУСППОМ, Плугом, Гартом, Забоєм й іншими групами пролетарської літератури.

Процес консолідації мистецьких сил республіки відображають створення мистецьких організацій, які виникали в той час: художні об'єднання Товариство художників ім. К. Костанді (1922) в Одесі, Асоціація Художників Червоної армії (АХЧУ) (1923); з ініціативи молодих українських композиторів М. Вериківського, П. Козицького, М. Грінченка, М. Радзієвського, К. Квітки та ін. у 1921 р. було створено комітет пам'яті М. Леонтовича, на основі якого пізніше виникло Товариство ім. Леонтовича. Театральне мистецтво представляли театри ім. Шевченка (1919), ім. Заньковецької (1920), ім. Франка (1920), «Березіль» (1922).

20 грудня 1923 р. в Харкові у помешканні Центрального клубу пролеткульту «Комуніст» відбулося засідання Всеукраїнської ради організацій Пролетарської культури, на якому було вирішено декілька справ організаційного характеру.

Першою обмірковувалась справа, яку вже не раз порушували – про українізацію пролеткульту. Визнано за необхідне встановити контакт з товариствами українських письменників «Гартом»¹, «Плугом», а також ввести українську мову та українознавство в загальну програму Пролеткульту як загальний предмет.

Другою обговорювалась справа про доповнення складу Ради. Вирішено доповнити склад Всеукраїнської Ради Пролеткульту представниками товариств українських письменників «Гарту» та «Плуга». Визнано за бажаний персональний вступ до Ради від «Гарту» – тт. Блакитного і Хвильового та від

---

¹ На засіданні Гарту Ухвалено позитивно поставитися до координування й контактування роботи з Пролеткультом

«Плуга» – т. Пилипенка, крім того ухвалено доповнити склад Ради представниками ЦККСМУ та асоціації пролетарських письменників.

На цьому ж засіданні відбулася реконструкція Президії Пролеткульту до якої обрано тт. Пельше, Копельова, Кручиніна, Баніна, Невського, Майського та Рудакова. Президії доручено також організувати нові відділи та розподілити їх між окремими членами [18].

На відміну від Пролеткульту станом на 1924 р. «Гарт» розростає, міцнішає, мав потужний кадровий склад та розгалужену структуру, розширював свій вплив у всіх галузях мистецького життя; «Плуг» також розростає, збільшувалася кількість вечірок та посилювалася робота студій, розширювалася мережа організацій.

ВУАПП (Всеукраїнська асоціація пролетарських письменників) – відокремлення Пролеткульту (члени: З. Невський, П. Рижов, М. Кручинін, Р. Соболев, С. Тофан, І. Волін, А. Фролов та ін.), що ініціював влиття на правах самостійної російської секції до «Гарту» та доручення тій секції всієї роботи на російській мові. До того ж виявляє тенденцію до розгортання себе з національно-російської на територіально-українську організацію і мав намір відкрити «українську секцію ВУАПП».

10 квітня 1925 р. прийнято Постанову Політбюро ЦККП (б) У, де зазначено, що жодна з існуючих літературних організацій не може претендувати на єдине представництво партії в ділянці художньої літератури. Цим самим кладеться край намаганням тої чи іншої літературної організації вже зараз поставити себе як монопольного репрезентанта лінії компартії на художньому фронті.

Про що писалося на сторінках провідної газети «Культура і побут» від 23 квітня 1925 р.: «Ця резолюція кладе певний етап у розвитку пролетписьменства на Україні. Перший етап збирання сил, утворення літературних організацій закінчився. Кожна з літературних організацій своєю роботою виявила своє справжнє обличчя, що й нашло відповідну оцінку авторитетнішого партійного органу. Це кладе край тій нервозній обстановці, що її мали ми останні місяці. Ця нервозність почасти гальмувала і справжню роботу літературних

організацій... Замість декларацій, «високої політики», їм слід взятись до творення справжніх літературних цінностей, що за ними зараз так побиваються робітничо-селянські маси [8].

У таких неоднозначних умовах та відносно стихійних поставала ідея чи необхідність створення Всеукраїнського центру революційного мистецтва, про що наголошували різні угруповування. Ця потреба озвучувалася як єдиний фронт революційно культурно-творчих об'єднань на платформі революційного марксизму й спільної боротьби проти негативних впливів НЕПу на культурну роботу. Характерно, що чогось подібного не було ще у межах цілого союзу радянських республік. Згодом ідея єдиного фронту, Всеукраїнського центру пролетарської літератури отримала назву «жовтневого блоку» [11].

Дійсно із жовтневих організацій, які зв'язані з широкими робітничо-селянськими масами і працюють для них, на Україні були такі: «Плуг», «Гарт», «Пролеткульт», частково театр Курбаса, частково «Думка» та театр Гн. Юри.

На сторінках часопису «Література, наука, мистецтво» (11 листопада 1923 р.) зазначалося: «Ми гадаємо, що утворення єдиного жовтневого фронту мистецтв – насущна потреба сьогодення. Об'єднання повинно йти навкруги Всеукраїнського Пролеткульту (який повинен відповідним чином переродиться, бо в теперішньому стані він не здатний це зробити)» [19]. Це є свідченням того, що Пролеткульт мав авторитетну позицію серед пролетарських літературно-мистецьких організацій як координаційний центр, за умови перебудови до вимог швидкоплинних процесів у розвитку культури.

Пропозиція Аспанфуту й Березіля щодо створення жовтневого революційно-марксистського блоку викрила всю непідготовленість лідерів вищезгаданих бюро до значних поворотів у процесі сучасної культури, до всіх більш конкретних і більш відповідальних акцій і маневрів на фронті культури. Насправді, в реальності Блок утворений з таких організацій – Гарт, Плуг, Академія наук, товариство ім. Леонтовича, Київська метеорологічна станція тощо [7]. Як виявилось, Пролеткульт закритикували за його тенденційність, замкнений характер діяльності, проросійський напрям в умовах українізації, з

огляду на що не був визнаний як організація при якій повинен бути створений Жовтневий блок.

Згодом Жовтневий блок пізніше був перетворений у Комункульт. Відтак неможливість реалізувати проект єдиного координаційного центру в тодішніх умовах стало свідченням того, що на практиці складно було досягти узгодженості між організаціями і позбутися причин постійних дискусій між ними: паралелізм у роботі, підходи до теоретичних засад пролетарської культури тощо.

Хоча офіційна влада констатувала, що створення єдиного центру пролетарських письменників України зараз ще немає відповідних передумов, про що дізнаємося із Постанови Політбюро ЦК КП(б)У від 10 квітня 1925.

Водночас, радянська влада протягом першої половини 20-х рр. XX ст. намагалася встановити диктатуру пролетарської ідеології в галузі духовної культури, зокрема літератури. У цьому контексті визначальною стала постанова ЦК РКП (б) «Про політику партії в галузі художньої літератури» (червень 1925 р.), в якій констатувалася наявність класової боротьби на літературному терені. Ідеологічна боротьба в літературі та мистецтві посилилася після того, як 26 квітня 1926 р. Й. Сталін надіслав спеціального листа, в якому вимагав «оволодіти новим рухом на Україні», боротися «з крайностями Хвильового» в рядах комуністів. У червні 1926 р. на виконання вказівок Й. Сталіна відбувся пленум ЦК КП(б)У, в ході якого літературно-публіцистична діяльність М. Хвильового була піддана гострій критиці. В доповіді «Про підсумки українізації» В. Затонський (секретар ЦК КП(б)У в 1925–1927 рр.) закидав йому не тільки націоналізм, а й фашизм і невіру в справу пролетаріату. Це означало офіційне надання процесам, які проходили в українській літературі (і в культурі в цілому) статусу політичних [20, с. 99-100].

Після смерті В. Блакитного розпався «Гарт», у 1926 р. основна сила гартівців створила Вільну академію пролетарської літератури (ВАПЛІТЕ), яка ставила за мету творення високоякісного мистецтва слова, вимагаючи від письменників літературної самоосвіти, засвоєння кращих здобутих західної літератури. Вона згуртувала навколо себе М. Куліша, М. Яловго,

ю. Яновського, П. Тичину, м. Йогансена, М. Бажана, А. Любченка, о. Слісаренка, І. Дніпровського, П. Панча, Г. Епіка, Я. Савченка та ін.

Але згодом влада звинуватила її в «націоналістичному ухилі» та вела послідовний моральний терор проти неї. Так, у постанові політбюро ЦК КП(б)У (травень 1927 р.) «Політика партії в справі української художньої літератури» зазначалося: «Антипролетарські течії відбилися в роботі українських літераторів типу «неокласиків», не зустріли опору і навіть були підтримані деякими попутниками і «ВАПЛІТЕ» на чолі з Хвильовим і його групою» [19, с. 100].

У 1927 р. створено організацію «Всеукраїнська спілка пролетарських письменників» – ВУСПП, яка взяла на себе роль центру для об'єднання всіх пролетарських письменників та боротьби за ідеологічну комуністично-партійну «чистоту» в творенні пролетарської літератури, а зокрема – боротьби проти «ваплітянства» як «ворожої, антипролетарської» течії в українській радянській літературі. Членами ВУСППу були І. Кулик, Іван Ле, І. Микитенко, І. Кириленко, К. Гордієнко, В. Сосюра, Н. Забіла, Л. Смілянський, С. Щупак, В. Коряк, Б. Коваленко та ін. Протегований владою, ВУСПП разом зі спорідненим із ним «Об'єднанням комсомольських письменників «Молодняк»» протягом кінця 1920-х рр. фактично монополізував офіційне літературне життя, з якого від початку 1928 р. вибула (змушена, під тиском партійно-вуспівського морального терору, «самоліквідуватися») ВАПЛІТЕ, а решта літературних організацій, кожна по-своєму, почали пристосовуватися до офіційної та репрезентованої ВУСППом «генеральної лінії» [14, с. 124].

Висовуючи у 1932 р. тезу про побудову «безкласового суспільства» як історичне досягнення першої п'ятирічки сталінське керівництво СРСР відчуло недоречність штучного творення класової «пролетарської літератури». У цей час для сталінського керівництва також необхідною потребою стало опанування безпосереднім партійним керівництвом усіх письменницьких сил країни, а не через посередництво організації «пролетарських письменників» (РАПП у Росії, ВУСПП в Україні, ВОАПП у масштабі СРСР), бо така організація в цілому та її національні форми в республіках ставали

претендентами на роль самодостатніх центрів монопольного керування літературним життям. Таким чином, виникла потреба «нової літературної політики» в СРСР. А це вимагало вже не тільки ліквідації РАПП, ВУСПП, ВОАПП та заміни всіх їх разом однією, так би мовити «профспілкою радянських письменників», а й ліквідації самої «пролетарської літератури». Це й зроблено відомою постановою ЦК ВКП (б) з 23 квітня 1932 р. «Про перебудову літературно-художніх організацій» [6, с. 95].

Підсумовуючи зазначимо, що важливою характеристикою творчості робітників була її соціалістична тенденційність, тобто прагнення в першу чергу донести певну думку, ідею, привернути увагу до соціальних проблем. Така риса була зумовлена тим, що робітники літератури і мистецтва, всю культуру вони розуміли як справу, яка повністю слугує меті будівництв комунізму. Заслуга пролеткультівських організацій полягала в тому, що вони першими серед багаточисельних груп, об'єднань 20-рр. ХХ ст. поставили питання про соціалістичну ідеологію як основу радянської літератури і мистецтва.

Список використаних джерел:

1. Арена. –1922. – № 1. – С. 20
2. Білецький О. Двадцять років нової української літератури (1903–1923) / Білецький О. – ДВУ: Харків, 1924. – 39 с.
3. Божко С. Біля джерел жовтневої літератури (спогади) \ Божко С. \ Культура і побут – 1928. - № 43 (вівторок, 6 листопада). – С. 4-6.
4. Борисенко М. В. Літературні організації в суспільно-політичному житті України (1920 - 1932 рр.) : дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / М. В. Борисенко; Київ. ун-т ім. Т.Шевченка. - К., 1999.
5. Гасанова Валентина Тимофіївна. Ідейно-естетична боротьба в українській літературі 20-х рр. ХХ ст. (на матеріалі літературних організацій). : Дис... канд. наук: 10.01.06 - 2001.
6. Гришко В. Від «Пролеткульту» до «призову робітників-ударників у літературу» \ Сучасність. Література, мистецтво, суспільне життя. – Мюнхен, 1980. – Ч. 12 (230)
7. До дискусії про Жовтневий Блок \ Література. Наука. Мистецтво. - № 12. – Неділя, 23 грудня 1923. – С. 2
8. До роботи! \ Культура і побут. Вісті ВУЦВК. – четвер, 23 квітня 1925 р. - № 16. – С. 1
9. Еллан (Блакитний) В. М. Твори в 2-х т. – Т. 1. – К.: Державне видавництво художньої літератури, 1958. – 300 с.
10. Еллан Вас. Перед організаційною кризою в укр. рев. літературі \ Культура і побут. Вісті ВУЦВК. – четвер, 5 березня 1925 р. – № 9. – С. 2–5.
11. Кристалізація чинників нової культури \ Література. Наука. Мистецтво. - № 6. – неділя, 11 листопада 1923 р. – С. 1.
12. Лабораторія // Зори грядущого. – 1922. – № 3–4. – С. 96.
13. Лейтес А., Яшек М. Десять років української літератури (1917–1927) . – Т. 1. – ДВУ, 1928. – 40 с.

14. Літературні організації в суспільно-політичному житті УСРР 20-30-і роки ХХ століття // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – Історія. – 82-840. – 2006. – С. 122-125.
15. Пинегина Л.А. Советский рабочий класс и художественная культура (1917–1932) / Л.А. Пинегина. – М., 1984. –240 с.
16. Романенко Г.О., Шейко В.М. Еволюція художніх і літературних об'єднань України: історико-культурологічний вимір: монографія \ Г.О. романенко, В.М. Шейко. – К.: Ін-т культурології Акад. мистецтв України, 2008. – 208 с.
17. Тихонов Н. Двойная радуга / Н. Тихонов. – М., 1969.
18. У Всеукраїнській раді Пролеткульту // Вісті ВУДВКУ. – 21 грудня 1923 р.
19. Чи можливий Жовтневий блок мистецтв? // Література. Наука. Мистецтво. - № 6. – неділя, 11 листопада 1923 р. – С. 1.
20. Шиповим М.А. Радянське керівництво та літературно-мистецька інтелігенція України: 20-ті роки / Шиповим М.А. // Український історичний журнал. – 2000. – № 1.